

Я.М. Шабала –
*кандидат історичних наук, доцент
кафедри давньої і нової історії України
Волинського національного університету
імені Лесі Українки*

**Реорганізація земельного устрою на Волині в ході реалізації
столипінської аграрної реформи (1906 – 1914 рр.)**

*Роботу виконано на кафедрі
давньої і нової історії України*

У статті аналізується аграрне законодавство, яке регламентувало основні напрями реформування села в Російській імперії, показані особливості дореформеного устрою у Волинській губернії, що зумовило певну специфіку реформування аграрних відносин; на основі вивчення опублікованих матеріалів та архівних документів досліджуються динаміка, шляхи та засоби здійснення реформи, її вплив на структуру аграрного сектору Волині.

Ключові слова: столипінська аграрна реформа, землеволодіння, землекористування, хутір, відруб.

Shabala Ya. Reforming of farming organization in Vollyn Gubernia at the period of Stolypin Agrarian Reform (1906 – 1914). The article deals with the agricultural legislature which defined the main ways of village-farming reforms in Russian Empire. The author concentrates on the peculiarities of farming organization in Volyn Gubernia in prereform period which determined certain specifications in agricultural relations and their reformation.

The investigation of the dynamics, ways and means of the realization of reforms, their influence on the structure of agrarian area in Volyn has been performed on the basis of the published materials and archive documents.

Key words: Stolypin agrarian reform, landownership, landusage, farmstead, cut-off.

Наприкінці XVIII ст. після третього поділу Речі Посполитої волинські землі увійшли до Російської імперії і у 1795 році на їх теренах було утворено Волинську губернію з центром у Житомирі. Інтеграція Волині в структуру імперії супроводжувалася запровадженням загальноросійської моделі у всіх сферах економічного, політичного та культурного життя регіону. Перша половина XIX ст. на Волині, як і по всій Росії позначалась кризою феодально-кріпосницької системи. В епіцентрі соціально-економічних протиріч постало селянське питання. З метою врегулювання аграрних відносин царський уряд у 1847-1848 рр. провів на Правобережжі, у тому числі і на Волині так звану інвентарну реформу, а у 1861 році загальноросійську земельну реформу, яка ліквідувала кріпосне право і надала можливість селянам отримати землю за викуп. Реформа 1861 року загалом започаткувала ліквідацію феодально-кріпосницьких відносин на селі, проте цей процес затягнувся на десятиліття і у XX століття Росія увійшла з багажем багатьох невирішених проблем, у тому числі й селянської. Наявність великого поміщицького землеволодіння з одного боку і земельний дефіцит та розорення дрібних селянських господарств – з іншого, недосконалість системи землеволодіння та землекористування гальмували розвиток капіталістичних відносин, породжували соціальну напругу на селі. Про те, що село вимагає реформування на початку XX ст., свідчили численні селянські виступи, які особливо активізувалися з початком російської революції 1905-1907 рр. Лише на Волині у 1905 році відбулося 309 селянських виступів, які охопили 519 сіл з населенням 432 тисячі чоловік [1, 49]. Революційні події прискорили впровадження нового аграрного курсу, пов'язаного з ім'ям голови тодішнього царського уряду П.А. Столипіна.

Основним документом, який започаткував століпінську аграрну реформу, став іменний царський указ від 9 листопада 1906 року. „Про доповнення деяких постанов діючого закону щодо селянського землеволодіння і землекористування”. В ст. 1 першого розділу було зазначено, що кожен господар, який володіє землею на общинному праві, може у будь-який час вимагати закріплення за собою в особисту власність належної йому частини

землі [12, 970]. Клопотання про закріплення землі в особисте володіння селянин мав подати громаді через сільського старосту і та рішенням більшості голосів упродовж місяця мусила прийняти рішення. Якщо громада не приймала відповідного рішення, то всі питання, пов'язані з клопотанням, на місці міг вирішити земський начальник. В указі також говорилося, що кожен може вимагати, щоб громада виділила йому землю по можливості в одному місці. Це положення по суті уможлиблювало виділення селян з общини на відруби та хутори. Згодом було підготовлено ще ряд законопроектів, видано указів, прийнято законів, які регламентували реформування аграрного устрою. Особливо важливе місце в аграрному законодавстві посідали закон „Про зміни та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння”, та „Закон про землеустрій”, від 29 травня 1911 р.

Загалом у процесі реалізації аграрної реформи передбачалося вирішення таких основних завдань:

- реформування системи землеволодіння. Ключовою тут була ідея про вихід селян із общини і закріплення у приватну власність належної їм землі. Приватна власність оголошувалася основою аграрного устрою. У своїй промові в Державній думі 16. листопада 1907 року П. Столипін заявив, що недоторканість приватної власності є основою буття Російської держави [14,107];
- удосконалення землекористування. Аграрне законодавство давало можливість селянам звести розпорошені наділи в одну ділянку – відруб і створити на ньому індивідуальне господарство – хутір, перенісши сюди житлові та господарчі споруди. Це дозволяло усунути такі вади землеустрою як черезсмузжя та вузькосмузжя, які не давали можливості вести раціонально господарство;
- створення умов для активізації земельного ринку та задоволення потреб селян у землі. З цією метою указом від 27 серпня 1906 р. передбачалося виділення для продажу селянам вільних казенних земель в межах європейської частини Росії, активізувалася робота Селянського земельного банку, який

покращив умови кредитування, збільшив кошти для здійснення купівлі-продажу землі;

- переселення частини селян у Сибір та Північний Кавказ. У такий спосіб уряд намагався розв'язати проблему аграрного перенаселення європейської частини імперії і пов'язані із ним земельний голод та земельний дефіцит. Водночас господарське освоєння малонаселених територій мало стати одним із засобів піднесення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва;
- піднесення загальної культури та ефективності землеробства, шляхом надання селянам агрономічної, технічної допомоги, створення зразково-показових господарств тощо.

Для реалізації нового аграрного курсу іменним царським указом (від 4 березня 1906 р.) було створено комітет по землевпорядних справах при Головному управлінні землеустрою і землеробства, а на місцях відповідно створювалися губернські та повітові землевпорядні комісії. У циркулярі Головного управління на ім'я губернаторів акцентувалась увага на тому, що в обов'язок цих комісій входить: по-перше, закріплення в особисту власність окремих домовласників ділянок із общинної землі; по-друге, виділення по можливості в одному місці ділянок як закріплених вже в особисту власність, так і заявлених на закріплення у власність при загальному поділі общинної землі [4, арк. 1].

Створення губернських і повітових комісій розпочалося із середини 1907 р., а практичну роботу по реалізації реформи на місцях, у тому числі і на Волині, вони розпочали з осені 1907 р. Так, наприклад, землевпорядна комісія Ковельського повіту розпочала роботу 14 серпня 1907 р., хоча секретарем і землеміром вона була укомплектована лише у жовтні цього ж року [5, арк. 17].

Аналізуючи динаміку реформування аграрного сектора Волинської губернії, варто хоча б у загальних рисах охарактеризувати його стан напередодні столипінської аграрної реформи. У цьому контексті найважливішими елементами є система землеволодіння і землекористування,

тобто ті елементи аграрної системи, які стали основним об'єктом реформування.

Що стосується землеволодіння, то важливим джерелом для його вивчення є статистичний довідник „Статистика землевладения. 1905 г. – Вып. 41. Волынская губерния”. У ньому зазначено, що на 1905 р. загальна кількість землі у Волинській губернії становила 5 722 129 десятин, з них у приватному володінні – 2 819 930 десятин (48,9%), надільні землі – 2 228 861 дес. (39%), державні, церковні та землі окремих установ – 653,338 дес. (11,3%) [15, 10]. Тобто, як бачимо, майже половина землі вже перебувала у приватній власності. Приватна земельна власність була розподілена таким чином між різними категоріями землевласників [15, 10]:

Таблиця 1

Приватна земельна власність у Волинській губернії станом на 1905 р.

Категорія власників	Кількість володінь	Кількість землі (дес.)	Середній розмір наділу (дес.)
Дворяни	2587	2 044 093	790,1
Духовні особи	81	6370	78,6
Купці	175	145301	830,3
Міщани	5050	157899	31,3
Селяни	9221	157502	17,1
Інші	22	33018	1,5
Іноземні піддані	14	40358	2,88
Разом	17150	2 584 541	150,7

Підрахунки, зроблені на підставі даних із таблиці 1 показують, що у кількісному відношенні більшість приватних землевласників становили селяни та міщани (разом 83,2%), дворяни ж становили 15,1%. Проте, будучи за чисельністю відносно невеликою категорією, дворяни зосередили у своїх руках 79,1% земель, закріплених у приватну власність.

Переважна більшість селянських господарств – 5300 мали у приватній власності наділи до 10 десятин, 2349 господарств – від 10 до 20 дес. Щодо дворян, то у цій категорії спостерігається концентрація більшості землі у великих маєтках площею понад 1000 дес. (на 480 господарств – 1 744 746 дес.).

Надільні землі були розподілені між основними категоріями селян таким чином [15, 36]:

Таблиця 2

Розподіл надільних земель між основними категоріями селян

Категорії селян	Кількість общин	Кількість дворів	Кількість землі (дес.)
Бувші кріпосні селяни	2869	237134	1726882
Бувші державні селяни	652	53131	546209
Чиншовики	256	2122	21543
Разом	3777	292387	2298861

Середній розмір наділу бувши кріпосних селян становив приблизно 7,3 дес., бувши державних селян – 10,3 дес., чиншовиків – 10,2 дес. Хоча слід зауважити, що у цих категоріях існувала значна диференціація. Малоземельні господарства (до 6 дес.) становили 42 % від загальної кількості, середні – 96 – 10 дес.) – 36%, заможні (понад 10 дес.) – 22 %. У середньому на кожне з господарств у них відповідно припадало 4,4, 7,7 і 14,5 десятин [13, 92].

Слід зауважити, що бідняцькі, середні та заможні господарства слід диференціювати не лише за кількістю землі, а й за наявністю в них робочої худоби, насамперед коней, та реманенту. Так дані воєнно-кінського перепису за 1906 рік свідчать, що 152589 господарств (44,8%) були безкінними, або мали одного коня, двоє коней мали 109497 (32%) дворів, три і більше – 79589 (23,2%) дворів [13, 92].

Щодо характеру землеволодіння у категорії надільних господарств, то більшість дослідників зауважують, що для Волинської губернії не було

характерним общинне володіння, а більшість землі перебувала у подвірному володінні. Дехто навіть підкреслює, що тут була майже повна відсутність общини. Проте у згаданій „Статистиці землеволодіння” зазначено, що на Волині нараховувалось 3777 общин, до яких входило 292387 дворів [15, 36]. Тут, очевидно, потрібно внести певну ясність. Справа у тому, що общини на Волині існували, проте характер общинних зв'язків суттєво відрізнявся від аналогічних на власне російських землях. Там община являла собою об'єднання певної кількості дворів з примусовим землеволодінням і круговою порукою. Земля була у повному розпорядженні сільської громади і та розподіляла її між дворами у залежності від кількості так званих „ревізьких душ” . Ці двори тільки упродовж певного часу користувалися отриманими наділами, бо община час від часу розподіляла наново землю між членами громади. Тут общину пов'язувала спільна відповідальність за зобов'язання кожного з членів перед державою, банком тощо. Щодо Волині, то тут общину слід сприймати як адміністративно-територіальне об'єднання певної кількості дворів, кожен із яких мав економічну самостійність. Земля тут була закріплена у постійне користування за окремими дворами і кожен із них самостійно ніс відповідальність за виконання своїх повинностей і зобов'язань.

Таким чином, на Волині селяни значно меншою мірою були пов'язані общинними вузами, що зумовило певну специфіку реформування волинського села.

Основною складовою реформи на Волині була реорганізація існуючої системи землекористування, головними недоліками якої були черезсмужжя та вузькосмужжя, наявність сервітутів. Іншими словами головним завданням реформи тут було зведення черезсмужних ділянок в один наділ і утворення відрубних та хутірських господарств.

Ця обставина диктувалася тим, що у Волинській губернії черезсмужжя і вузькосмужжя було характерним для переважної більшості господарств. У багатьох випадках земельні володіння власників складалися із кількох, а то і кільканадцяти ділянок, розташованих на значній відстані одна від одної та від

помешкання, що не давало змоги раціонально вести господарство, вимагало додаткових зусиль і затрат. Іноді маючи ширину 1 – 2 метри, ці ділянки могли простягатися на кілометр, а то й більше завдовжки. Перед Першою світовою війною на Волині черезсмужжям було охоплено 350800 господарств [2, арк. 55].

Перебудова землеустрою передбачала також ліквідацію сервітутів – права на спільне користування селянами та поміщиками лісами, пасовищами, сіножатями тощо. Часто землі та угіддя, які перебували у спільному користуванні були у занедбаному стані, оскільки не мали конкретних власників, які б дбали про їх раціональне використання. На Волині сервітутним правом користувалися більше половини селянських дворів. Ліквідація сервітутів спрощувала поділ земельних наділів на відруби, сприяла ліквідації черезсмужжя.

Розпочинаючи реформу уряд та місцеві органи влади намагалися всіляко пропагувати новий землеустрій, наочно демонструвати його переваги. Проте у 1907 р. реформування аграрного устрою на Волині просувалося повільними темпами. У листопаді 1907 р. волинський губернатор звернувся до повітових землевпорядних комісій з вимогою визначити основні причини, які гальмують селянську реформу. Окремі члени землевпорядних комісій назвали серед причин наступні:

- неузгодженість проектів з побажаннями окремих власників;
- вагання селян та недовіра до реформи;
- значне черезсмужжя та пасовищні сервітути, що ускладнюють проектні роботи;
- неврегульованість спірних питань селян із землевласниками;
- недостатнє фінансування;
- небажання селян міняти звичний побут;
- небажання окремих людей задовольнити інтереси та побажання інших тощо [5, арк. 2, 11, 12, 16, 17].

Крім того, як показував перший досвід хутірсько-відрубної системи, перехід на новий землеустрій був ефективним для господарств розміром 6 – 7 десятин і більше. На менших ділянках було практично неможливо налагодити ефективне, рентабельне господарювання, тому малоземельні власники заявляли, що їм не вигідно переходити на новий землеустрій, вони не бажали відмовлятися від пасовищних сервітутів та інших об'єктів, що перебували у спільному користуванні.

Разом із тим селяни бачили реальну користь від удосконалення землекористування, особливо від ліквідації черезсмужжя і восени 1907 р. від них починають надходити відповідні заяви до повітових землевпорядних комісій. Так до 1 жовтня 1907 р. у комісію Ковельського повіту надійшли заяви про ліквідацію черезсмужжя та перехід на відруби від мешканців сіл Майдан, Чернче, Козлиничі, Бірки та інших, всього понад 670 дворів [6, арк. 39]. До 30 вересня 2008 р. такі ж заяви поступили від 35 громад цього повіту (4638 дворів). Для п'яти громад (212 дворів) були складені проекти, у семи громадах (875 дворів) були проведені землемірні роботи [7, арк. 188]. Загалом по Волинській губернії до 1912 р. у повітові землевпорядні комісії надійшло 23562 заяви про ліквідацію черезсмужжя і за цим показником вона посідала перше місце серед 47 губерній європейської Росії [9, 76].

Щодо виходу селян на хутори і відруби, то слід зауважити наступне: більш інтенсивно відбувався процес виділення селян на відруби, а створення хутірських господарств відбувалося повільними темпами. Основним поясненням цьому є те, що створення хутора вимагало більших матеріальних та фінансових витрат, залежало від наявності у господаря робочої худоби та реманенту, стану дорожніх комунікацій і навіть від водопостачання. На останню обставину звернув увагу генерал-губернатор київський, волинський і подільський після відвідання окремих хутірських поселень Волині. Зокрема він вказав на незадовільне забезпечення хуторян водою і поклав обов'язок на повітові землевпорядні комісії всебічно враховувати питання водозабезпечення

при складанні відповідних планів, визначаючи можливі місця для криниць з розрахунку одна криниця на 3 – 4 хутори [4, арк. 72].

Серед волинських хуторів, закладених до середини 1907 р., лише незначна частина була облаштована належним чином. Про це зокрема зазначалось у матеріалах про поїздку делегації від селян Подільської губернії на Волинь. Делегати відзначили добре впорядковані господарства іноземних колоністів та окремі хутори місцевих селян на Житомирщині, у Володимир-Волинському повіті відзначили лише Завидів, як хутір у повному розумінні [11, 10 - 11]. Для прискорення реформи і пропаганди хутірського господарювання із 1908 р. на Волині розпочалося створення зразкових хуторів, про що свідчить справа „Про створення у повітах Волинської губернії показових хутірських господарств”, яким передбачалася фінансова та матеріальна допомога [8, арк. 1 - 6]. Крім того вживалося ряд заходів для підтримки звичайних уже існуючих та новостворених господарств: надання позик, агрономічної та технічної допомоги. Це загалом позитивно вплинуло на динаміку формування хутірського укладу.

Значна роль у процесі реформування села відводилася Селянському поземельному банку. Його відділення здійснювали купівлю поміщицьких земель з наступним продажем їх селянам для доповнення своїх наділів та для створення самостійних господарств, надавали допомоги та кредити на купівлю землі, облаштування нових господарств тощо. Так станом на 27. 08. 1907 р. Волинське відділення банку купило у Ковельському повіті маєтки Уховецьк (1123 дес.) і Бруховичі (4279 дес.) [6, арк. 4]. У 1906 – 1909 рр. за посередництвом Селянського банку селяни Волинської губернії купили 30264 дес. землі [9, 77]. Загалом банк значно активізував земельний ринок, сприяв товаризації землі, оскільки вона стала не лише предметом купівлі – продажу, її також можна було використати як заставу для отримання кредиту. Так упродовж 1913 р. у Волинській губернії позики банку отримали 7775 осіб на суму 1102580 крб., з них 806053 крб. на перенесення будівель, 272441 крб. на вогнетривке будівництво [3, арк. 72].

Проте, не дивлячись на всі зусилля уряду, реформування землеустрою просувалося повільними темпами. До 1914 р. у Волинській губернії у хутори та відруби виділились 36910 господарств. По повітах губернії ця кількість розподілилась таким чином [1, 34]:

Таблиця 3

**Кількість відрубних та хутірських господарств по повітах
Волинської губернії**

Повіти	Кількість господарств
В.- Волинський	4172
Дубенський	2554
Житомирський	13647
Ізяславський	272
Ковельський	2801
Кременецький	240
Луцький	2992
Новоград-Волинський	2833
Овруцький	2793
Острозький	1956
Ровенський	1911
Старокостянтинівський	719
Разом	36910

Слід зауважити, що статистичні довідники подають різні загальні дані про кількість хуторів та відрубів, не розділяючи їх окремо і встановити між ними реальне співвідношення важко. Загалом же напередодні Першої світової війни у Волинській губернії на хутори і відруби виділилося трохи більше 10% господарств. На перший погляд це невеликий відсоток, однак оцінюючи результати реформування у Волинській губернії на основі цього показника варто врахувати, що реформа тривала лише 7-8 років і була перервана Першою світовою війною. Проте навіть цього досить, щоб зробити висновок: не

дивлячись на її незавершеність та невирішеність багатьох проблем соціально-економічного характеру, реформа започаткувала ряд процесів, що потенційно могли дати позитивний ефект. Головні з них такі:

- розпочалася раціоналізація землекористування, що об'єктивно сприяло піднесенню сільськогосподарського виробництва;
- реформа активізувала формування земельного ринку – необхідної умови для розвитку сільського господарства на ринковій основі;
- через земельний ринок почався перерозподіл землі, що супроводжувався зменшенням великої земельної власності і збільшенням чисельності господарств різних категорій, особливо середніх та заможних;
- у ході реформи почав формуватися новий хутірно-фермерський уклад, основу якого становила заможна хліборобська верства, яка згодом могла стати ядром аграрної системи краю.

Список використаних джерел

1. Волинский земський календар для гг. корреспондентов текущей сельсько-хозяйственной статистики. На 1914 год. – Житомир, 1914. – 174 с.
2. Державний Архів Волинської Облaсті (ДАВО), Ф. 46. оп. 9, спр. 100.
3. Державний Архів Волинської Облaсті (ДАВО), Ф. 254, оп. 1 .спр. 14.
4. Державний Архів Волинської Облaсті (ДАВО), Ф. 263, оп. 1. спр. 7.
5. Державний Архів Волинської Облaсті (ДАВО), Ф. 263, оп. 1. спр. 11.
6. Державний Архів Волинської Облaсті (ДАВО), Ф. 263, оп. 1. спр. 20.
7. Державний Архів Волинської Облaсті (ДАВО), Ф. 263, оп. 1. спр. 60.
8. Державний Архів Житомирської облaсті (ДАЖО), Ф. 226. оп. 1. спр.50.
9. Кудь В.О. Столипінська аграрна реформа на Волині // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 1999. – Вип. 5. – Луцьк, 1999. – С. 76 - 79
10. Михайлюк О.Г., Кічий І.В. , Півницький М.Д. та ін. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. – Львів: „Вища школа”, 1988. – 238 с.
11. Поездки Ходаков от крестьян Подольской губернии в Волинскую губернию для оознакомления с хуторским хозяйством. – Спб. – 1907 р.- 13 с.

12. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 26. – Спб., 1909. – С. 970 - 974
13. Приймак В. Землеволодіння у Волинській губернії на початку ХХ ст. і його особливості // Збірник методичних і наукових статей історичного факультету. – Вип. 2. – Луцьк, 1997. – С. 92 - 96
14. Промова П. А. Столипіна в Державній думі 16 листопада 1907 р. // Государственная дума. Третий созыв. Сессия первая. Стенографические отчеты. – Ч. 1. – Спб., 1908. – С. 307 - 312
15. Статистика землевладение. 1905 г. – Вып. 41. Волынская губерния. – Спб., 1906. – 54 с.